

NIKOH TO'YIDA ZARDUSHTIYLIKDAN MEROS UDUMLAR

Zilola Shamsiyeva Askarovna

*Termiz davlat universiteti Etnografiya, etnologiya va antropologiya
mutaxassisligi tayanch doktoranti*

ORCID-0009-0000-8591-6082

UDC-392.5(575.146)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buxoro vohasi nikoh to'yi marosimlarida bugungi kungacha saqlanib qolgan zardushtiylik bilan bog'liq udumlar tarixiy-etnografik nuqtai nazardan tahlil qilingan. Shu jumladan, maqolada olov kulti, belbog', isiriq bilan bog'liq udumlar, ular haqida ilmiy adabiyotlarda keltirilgan ma'lumotlar o'rganilgan. Dala ma'lumotlari, tarixiy adabiyotlarda keltirilgan ma'lumotlar asosida respublikaning boshqa hududlari, jumladan, Yuqori Zarafshon, Xorazm vohalari nikoh to'yi marosimlarida bugungi kungacha saqlanib qolgan zardushtiylik bilan bog'liq rasm-rusumlar tarixiy-qiyosiy ravishda o'rganilib, tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: zardushtiylik, olov kulti, isiriq, "barsman", "padar oshi" marosimi, belbog', sidrapo'shlik, kelin, kuyov, chimildiq marosimi, sham, kayvoni, marosim, udum.

Аннотация: В данной статье с историко-этнографической точки зрения анализируются верования жителей Бухарского оазиса, связанные с зороастризмом, наблюдаемые в свадебных обрядах. Среди прочего в статье рассматриваются ритуалы, связанные с культом огня, пояса и благовоний. На основе полевых данных и сведений, представленных в исторической литературе, были исторически и сравнительно изучены и проанализированы обряды, связанные с зороастризмом, сохранившиеся до наших дней в свадебных обрядах других регионов республики, в том числе Верхнего Заравшана, Хорезмских оазисов.

Ключевые слова: Зороастризм, культ огня, благовония, «барсман», обряд «падар оши», пояс, «сидрапошлик», невеста, жених, обряд «чимильдик», свеча, кайвани,

обряд, удум

Abstract: In this article, the beliefs of the residents of the Bukhara oasis related to Zoroastrianism observed in wedding ceremonies are analyzed from a historical and ethnographic point of view. Among other things, the article examines the rituals related to the cult of fire, belt, and incense. On the basis of field data and information presented in historical literature, the images related to Zoroastrianism that have survived to this day in the wedding ceremonies of other regions of the republic, including Upper Zarafshan, Khorezm oases, were historically and comparatively studied and analyzed.

Key words: Zoroastrianism, fire cult, incense, "barsman", "padar oshi" ceremony, belt, "sidraposhlik", bride, groom, chimildik ceremony, candle, kayvani, ceremony, ritual.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Har bir millatning millat bo'lib shakllanishi va rivojlanishida, albatta, uning moddiy, ma'naviy merosi alohida o'rin tutadi. Dunyo xalqlari ma'naviy boyliklariga ulkan hissa qo'shgan urf-odat, marosim va bayramlarning o'ziga xos tomonlari hamda kelib chiqish tarixi, ya'ni genezisi mavjud.

Buxoro nikoh to'yi marosimlari voha aholisining qadimiy-mifologik tasavvurtushunchalari va turli diniy-e'tiqodiy qarashlari zaminida shakllanib, o'ziga xos tarzda rivojlanib borgan, ularning o'tkazilish tartibi yaxlit tizimni tashkil qiladi va aholi ijtimoiy hayotida alohida o'rin tutadi. Ushbu marosimlarda ma'lum etnohudud aholisining ma'naviy-ruhiy dunyosi, o'ziga xos urf-odatlari aks etadi va ushbu marosimlarning shakllanishida ajdodlarimizning mifologik dunyoqarashi ham katta ta'sir ko'rsatgani seziladi.

Buxoro vohasi nikoh to'yi marosimlarida

bugungi kunda ham turli e'tiqod shakllari va hatto ibtidoiy dinlarning izlarini ham kuzatishimiz mumkin. Masalan, nikoh to'yi marosimlarida olov kulti bilan bog'liq rasm-rusumlar, totemizm(yong'oq kulti, anor kulti,), animizm(ajdodlar ruhiga bag'ishlab is chiqarish), fetishizm bilan bog'liq (yong'oq, anor kulti, non, chuchvara, tuxum, oq sut, pul sochish, shirinlik sochish, ranglar kultlari bilan bog'liq odatlar) irim-sirimlar, afsungarliklar va e'tiqodiy qarashlar mavjud.

Xalqimizning bola tarbiyasidagi tajribalari, oila va nikoh munosabatlarini o'rganishda zardushtiylik dinining muqaddas kitobi Avestoga murojaat qilamiz. Sababi Markaziy Osiyo tarixi, o'tmishi, madaniyati, pedagogikasini o'rganishda eng qadimiy manba "Avesto" hisoblanadi. Ming yillar davomida xalqimizning asosiy e'tiqod shakli hisoblangan zardushtiylik dini muqaddas manbasi "Avesto" bizga ko'hna tarixning sir-sinoatini ochib beruvchi qimmatli manbadir. Nikoh to'yi marosimlarida olov kulti bilan bog'liq odatlarni ko'pchilik tadqiqotchilar zardushtiylik bilan bog'lashadi. Jumladan, bunday odatlar Xorazm vohasida[1], Surxondaryo vohasida[2] ham mavjudligini tadqiqotchilar o'z dissertatsiyalarida yozishgan.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / LITERATURE REVIEW). Olov kulti — qadimdan turli madaniyatlarda mavjud bo'lgan murakkab va ko'p qirrali fenomen bo'lganligi sababli, unga bag'ishlangan adabiyotlar ham juda xilma-xildir. Jahon antropologlari va etnologlarining olov kultining kelib chiqish tarixi, uning ramzlariga bag'ishlangan tadqiqotlari talaygina. Jumladan, ingliz antropologi va diniy tadqiqotchisi Jorj Freyzerning "Oltin shox" ("The Golden Bough") asarida turli madaniyatlardagi olov kulti va uning marosimlari keng yoritilgan.[3] U, ayniqsa, olovning sehrli kuchlarga ega ekanligiga va uning poklanish roli ekanligiga ishonch haqida yozgan.

Bundan tashqari, ingliz antropologi Eduard Bernett Taylorning "Ibtidoiy madaniyat" ("Primitive Culture") asarida olovga sig'inish, animizm va olov bilan bog'liq marosimlar

haqida ma'lumotlar keltirilgan.[4] U olovni odamlarning e'tiqod va ehtiyojlarini qondiradigan ibodat obyekti sifatida ta'riflagan. Shuningdek, Fransuz faylasufi va adabiyotshunosi Gaston Bashlyarning "Olov psixoxanalizi"[5] asarida olovning ramziy ma'nosi, uning inson ongiga ta'siri va olovga bo'lgan ongsiz ehtirosalar tahlil qilingan.

Ko'plab O'rta Osiyoda tadqiqotlar olib borgan olimlar olov kultining o'tmishda bu hududda keng tarqalganligini va uning izlarini o'rganishgan. Masalan, N.P.Lobacheva[6], Karim Shoniyozov [7], Edvard Rtveladze[8], A.Ashirov[9] va boshqa olimlarning asarlarida[10] bu mavzuga oid ma'lumotlarni topish mumkin.

Buxoro vohasi nikoh to'yi marosimlaridagi ayrim udumlarni zardushtiylik dini bilan bog'lash mumkin. Masalan, vohada "padar oshi" marosimida kuyovga to'n kiydirilgandan so'ng uning beli yoshi ulug' kekxa otaxonlar tomonidan bog'lanadi.[11] A.Ashirov xalqimiz orasidagi tun kiydirib, belbog' bog'lash bilan bog'liq udumlarni zardushtiylikdagi "sidrapo'shlik" odatining transformatsiyaga uchragan shakli sifatida talqin qilgan.[12] Olimning yozishicha, zardushtiylarning belbog' bog'lashlarining ramziy ma'nosi yuz yillar davomida shakllangan bo'lib, uni uch marta tugish zardushtiylarning uch kremli etikasini bildirgan. O'zbeklar orasida boshqa yurtlardan kelgan mehmonlarga, nikoh to'yida kelinning xonadonida kuyovga to'n, do'ppi kiydirish va beliga belbog' bog'lash udumi hozir ham keng urf bo'lgan. Bu udumning asosida bir tomondan mehmonga, kuyovga hurmat, izzat-ikrom namoyon etilsa, boshqa tomondan o'sha mehmonning xalqimiz safiga ramziy qabul qilinganligi yoki kuyovning kelin oilasining yangi a'zosi bo'lganligini anglatgan.[12;8]

Bundan tashqari A.Ashirovning "Avesto"dan meros marosimlar nomli asarida zardushtiylik dini udumlarida ishlatiladigan "barsman" o'simligi bugungi kunda biz "isiriq" deb ataydigan o'simlik ekanligi, har bir dindorning qo'lida (ayniqsa, qurbonlik marosimlarida) barsman bo'lganligini, xalqimizda isiriqni "xarzorispand", "ispand" deb aytishlarini ta'kidlagan.[12;9] Buxoro

vohasi nikoh to'yi marosimlari davomida buguni kunda ham bir necha marta isiriq tutatiladi. Jumladan, chimildiq marosimida kayvoni ayol tomonidan, "raxtzanon" marosimida "taxt" yig'ilganidan so'ng, kuyov uyida kelin chimildiqqa kiritilgandan so'ng, albatta, "yomon ko'zdan asrasin" degan niyatda isiriq tutatiladi.[15]

МУХОРАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Buxoro vohasi nikoh to'yi marosimlarida olov bilan bog'liq ayrim udumlarni ham zardushtiylikdagi to'rt unsur(olov,suv, tuproq,havo)dan biri bo'lgan muqaddas olov kulti bilan bog'lash mumkin. Buxoro vohasi nikoh to'yi marosimlarida kuyovjo'ralar tomonidan kuyovni kelin uyiga keltirganda uni uch marotaba olov atrofida aylantirish[16], kelin kuyov uyiga keltirilganda uni uy darvozasi oldida uch marotaba olov atrofida aylantirish[17], chimildiq marosimida kelin va kuyovni salomnomaxonlik bilan chimildiqqa kiritayotganda ikki dona shamning yoqish[18] kabi udumlarda olov kulti bilan bog'liq ishonch-e'tiqod qarashlarini uchratishimiz mumkin.

Etnolog olim A.Ashirovning aytishicha, ajdodlarimiz olovni yana shu jihatdan ham e'zozlaganki, u o'z shu'lasini bilan insonga ta'sir etadigan zararli kuchlarni kuydiruvchi, poklovchi va yorug'lik ramzi sifatida zulmatga qarshi kuch hisoblangan.Zardushtiylikning biror-bir marosimi shu e'tiqodning ramzi — olovsiz o'tgan emas. Zardushtiylik ilohlaridan biri Asha Vadishta ham otash posboni bo'lgan. Zardushtiylik dinida muqaddas olov doimiy ravishda saqlanuvchi otashgoh bo'lgan. Yonib turgan gulxan abadiy hisoblanib, ma'lum ilohiyot yoki ota-bobolar ruhiyatiga bag'ishlangan.Ular o'chirilmasdan saqlangan va begonalar hamda g'ayridinlar nazar-nafasidan asralgan.[12;14-15]

Buxoro vohasi nikoh to'yi marosimlaridagi olov kulti ilmiy jihatdan bugungi kungacha alohida tadqiqot sifatida tahlil qilinmagan bo'lsa-da, tojiklar madaniyatida olov kulti, uning ramziy ma'nolari, xalq qarashlarini ni ilmiy jihatdan tadqiq etgan olim R.Rahimov o'zining monografiyasida tojiklardagi "olovgardon" (o'zb. " olov atrofida aylanish")

udumining genezisini tahlil qiladi.[17]

Tojiklardagi olov kulti bilan bog'liq ayrim qarashlarda Buxoro vohasi aholisi qarashlari bilan o'xshash, umumiy jihatlarni ko'rishimiz mumkin. Jumladan, kelinni yoki ikkala yangi turmush qurayotganlarni marosim olovi atrofida aylantirish ,asosan, Markaziy Osiyoning qadimgi o'troq dehqonchilik hududlariga xosligini olim aytib o'tgan.[17;5] Bundan tashqari, ushbu monografiyada olim tojiklar nikoh to'yi marosimlarida mavjud bo'lgan sham yoqish yoki kelinni olov atrofida aylantirishni "oila olovi"("огонь семьи") sifatida talqin qiladi.[17;285]

Tojiklar madaniyatida olov kulti, uning ramziy ma'nolari, xalq qarashlarini ilmiy jihatdan tadqiq etgan olim R.Rahimov o'zining monografiyasida tojiklardagi "olavgardon" (o'zb. "olov atrofida aylanish") udumining genezisini tahlil qiladi.[17;387] Kelinni yoki ikkala yangi turmush qurayotganlarni marosim olovi atrofida aylantirish ,asosan, Markaziy Osiyoning qadimgi o'troq dehqonchilik hududlariga xosligini olim aytib o'tgan.[17;387]

Bugungi kunda Buxoro vohasida ham aholining aksariyat qismi ushbu an'anani zardushtiylik dinidagi to'rt unsur(olov, suv, havo, tuproq)ga ishonchdan kelib chiqqan, zardushtiylik dinidan qolgan "sarqit" deb hisoblaydi.Yuqori Zarafshon[18], Xorazm[1;170] vohasi nikoh to'yi marosimlarida ham ushbu odat mavjudligini tadqiqotchilar qayd etib o'tishgan. Jumladan,Xorazmda nikoh to'yida kelin keladigan yo'lning ikki tomonida gulxan yoqqanlar va kelin tushgan "bo'lish arava" ana shu olov orasidan o'tgach, kuyovning uyi tomon yo'lolgan.[1;53]

S.Soatova o'z dissertatsiyasida Yuqori Zarafshon vohasida esa islom dinigacha bo'lgan davrlarda O'rta Osiyoda hukmronlik qilgan Zardusht diniga binoan olovga topinish turli falokat va ins-jinslardan saqlab, turmush va oilada baxt va muvaffaqiyat degan g'oyaga tayangan edi. Qadimdan boshqa xalqlarda bo'lgani kabi o'zbeklar ham quyoshga va olovga sig'inganliklarini yozgan[18;99]. Ayrim o'zbek guruhlarida qipchoq, qarluq va boshqalarda 1917-yil inqilobidan oldingi

davrlarda o'z uyi va o'tovlarni quyoshga qaratib qurishgan. Bu bilan go'yo ularning tushunchasida quyosh nuri va olov tafti bilan uyga baraka kirgan. Ularda olovning tozalovchi kuchiga ishonish uzoq vaqtlargacha saqlanib qolgan.[18;99]

Bundan tashqari, Yuqori Zarafshon vohasida kelin-kuyovlarning uylari charog'on, o'zlari doimo bir-birlariga olovdek issiq bo'lsin deya yuqoridagi magik irimlarni qo'llashgan. Olovning sehrli kuchiga ishonish yana quyidagi udumda ham bajarilgan, odatga ko'ra kelin va kuyovlarni chimildiqqa kiritishgandan keyin, yangalar otashkurakdagi olovda kelin va kuyovni olov bilan aylantirishgan. Bu odatning ramziy ma'nosi ham ularning bir-birlariga olovdek issiq bo'lsin degan magik diniy tasavvurlar bilan bog'liq tilaklaridir.[18;100]

НАТИЖАЛАР (РЕЗУЛЬТАТЫ /RESULTS). Xulosa qilib aytganda, an'analar asrlar bo'yi shakllanib, asrlar davomida rivojlanadi. Har bir davr, ijtimoiy-siyosiy muhit xalqning asriy urf-odatlarini va marosimlariga ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, ammo insonparvar

an'analarni yo'qotishga o'zgarish qiladi. Milliy an'analar xalq o'tmishi, buguni, kelajagini mustahkam bog'lab turuvchi ezgu qadriyatlardir. Buxoro vohasida ham zardushtiylik bilan bog'liq udumlar bugungi kungacha nikoh to'yi marosimlarida saqlanib kelmoqda. Masalan, nikoh to'yi kuni kelinni kuyovnikiga keltirishganida eshik oldida gulxan yoqilib, kelinni kuyov yelkasiga ko'tarib gulxan atrofida uch marotaba aylantiradi. Bu marosimda zardushtiylik dinining ba'zi ko'rinishlari, ya'ni kelin-kuyovning olovda aylantirilishi zarar etkazuvchi g'oyibona kuchlardan balo-qazolardan saqlash va tozalash timsoli sifatida namoyon bo'ladi. Bugungi kunda Buxoro vohasi nikoh to'yi marosimlari tizimidan o'rin olgan ayrim udumlar zardushtiylik dinida bajarilgan udumlar bilan o'xshashligi, ularning transformatsiyaga uchragan shakli ekanligiga guvoh bo'ldik. Ushbu an'analarning kelib chiqish tarixi, ijtimoiy hayotda tutgan ahamiyatini o'rganib, ularni kelajak avlodga yetkazish tarixchi-etnolog olimlar oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА /REFERENCES):

1. Маткаримова Н. Хоразм воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари (XX аср ва мустақиллик даври). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). ..дис. автореферати. - Нукус. 2020. — Б. 92.
2. Dusanazarova M. I.O'zbek oilasida kuyov-kelin bilan bog'liq nikoh marosimlarining etnomadaniy jarayonga ta'siri (XIX asrning ikkinchi yarmi – XXI asr boshlari Surxon-Sherobod vohasi misolida) tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. Termiz-2023. - B. 94.
3. The Golden Bough A Study in Comparative Religion By James George Frazer, M.A. Fellow of Trinity College, Cambridge In Two Volumes. Vol. I. New York and London MacMillan and Co. 1894. another Release of ebook — October 16, 2012. 400 pages.
4. Tylor, Edward B. Primitive culture, vol. 1 (of 2): Researches into the development of mythology, philosophy, religion, language, art, and custom. United Kingdom: John Murray, 1871, pubdate 1903, pubdate 1913, copyright 1920.
5. Gaston Bachelard. The Psychoanalysis of Fire. — Beacon Press, January 1964. First Edition. 115 pages.
6. Лобачева Н.П. Из истории верований и обрядов: Огонь в свадебном комплексе Хорезмских узбеков (По материалам середины XX в.) // Э О. 2001. № 6. – С. 20-21.
7. Шаниязов К.Ш. Башкиро-узбекские этнокультурные связи // Всесоюзная сессия по итогам полевых этнографических и антропологических исследований, 1978–1979 гг.: Тезисы докладов / Редкол.: В.Н. Басилов; Н.В. Бикбулатов, И.С. Гурвич; АН СССР. ИЭ, Башкир. фил. АН СССР. Ин-т истории, языка и лит. -Уфа, 1980. - С. 90-91.

8. Ртвеладзе Э. В стране золотого огня. (совместно с А. С. Сагдуллаевым)-Т., 1985. 93 с.
9. Аширов А. “Авесто” дан мерос маросимлар. — Т.: Абдулла Кодирий номидаги халқ мероси нашр., 2001. — 32 б.;
10. Тайжанов К., Исмаилов Х. Особенности доисламских верований у узбеков-карамуртов // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии: Историко-этнографические очерки / Редкол.: В.Н. Басилов (отв. ред.), Н.П. Лобачева, Г.П. Снесарев; АН СССР. ИЭ. — М.: Наука, 1986. — С. 110–138; Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии: Историко-этнографические очерки / Редкол.: В.Н. Басилов (отв. ред.), Н.П. Лобачева, Г.П. Снесарев; АН СССР. ИЭ. — М.: Наука, 1986. — 208 с.
11. Дала маълумотлари: Когон туман Чорхона қишлоғи. 2021 й.
12. Аширов А. “Авесто” дан мерос маросимлар. — Т.: Абдулла Кодирий номидаги халқ мероси нашр., 2001. -Б. 8.
13. Дала маълумотлари. Жондор туман Ватанпарвар қишлоғи 2021 й.
14. Дала маълумотлари. Бухоро шаҳри, Афшормаҳалла МФЙ. 2022-2025-йиллар.
15. Дала маълумотлари. Шофиркон туман Дўрмон қишлоғи 2024 й.
16. Аширов А. “Авесто” дан мерос маросимлар. — Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашр., 2001. — Б. 14-15.
17. Рахимов Р.Р. Коран и розовое пламя: (размышления о таджикской культуре) / Р. Р. Рахимов; Российская акад. наук, Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера). — Санкт-Петербург: Наука, 2007. — 87 с.
18. Соатова С. А. Юқори Зарафшон воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари (XIX аср охири – XX аср бошлари). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент. 1999. 178 б.